

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ТА ПЕДАГОГІКИ

О. П. Рудницька, старший викладач кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка, кандидат юридичних наук;

А. П. Пилипчук, магістр історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ЩОДО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ЯКІ ПОЗБАВЛЕНІ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ, У ПРИЙОМНИХ СІМ'ЯХ: ЗАРУБІЖНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД

Проаналізовано зарубіжний та національний досвід соціальної роботи з прийомними сім'ями щодо виховання дітей-сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування. Визначено напрями роботи районних центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді. Обґрунтовано висновок, що соціальна робота з прийомними сім'ями є сферою гуманітарної діяльності людини.

***Ключові слова:** прийомна сім'я; соціальна робота; виховання; соціальна політика; гуманітарна діяльність.*

Проблема сирітства не є новою для нашого суспільства, але, безумовно, була і є важливою. Суспільством та державою визнано, що сім'я є найкращим природним середовищем для психічного, фізичного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення. Право дитини на виховання в сім'ї за останнє десятиліття стало чи не найбільш цитованою і поширеною тезою у різних сферах життя суспільства. Тому саме сімейним формам виховання дітей відводиться дуже важлива роль у створенні сприятливих умов, необхідних для правового та соціального захисту дітей, що залишилися сиротами та без піклування батьків, формування гармонійно розвиненої особистості, громадянина, здатного до повноцінної життєдіяльності. Актуальність цієї публікації зумовлена тим, що в Україні за період її існування як незалежної держави виховання дітей у прийомних сім'ях стало однією із нових форм державної опіки над дітьми, що тільки розвивається. Це вимагає ґрунтовного аналізу питань створення та діяльності прийомних сімей, вивчення зарубіжного досвіду соціально-

психологічної роботи з прийомними сім'ями для запозичення передового досвіду правового регулювання цього інституту щодо удосконалення національного законодавства про прийомні сім'ї та приведення його у відповідність із нормами міжнародного права.

За період становлення України як суверенної держави окремі аспекти правового регулювання створення прийомних сімей досліджувались такими вченими, як І. В. Пеша, В. Євко, Л. С. Волинець, Н. М. Комарова, Г. М. Бевз та ін. Ураховуючи значення попередніх наукових праць з цього питання, слід наголосити, що проблема правового регулювання прийомних сімей у сучасних умовах потребують поглибленого дослідження.

Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (ЦСССДМ) переймають передовий світовий досвід. Соціальна робота належить до професій, які виникли й утверджуються для задоволення насущних потреб суспільства і його громадян. Вона покликана створювати необхідні умови не лише для соціального забезпечення окремих індивідів, груп, громад, а й для розвитку їх спроможності вибудувувати своє життя, мобілізувати внутрішні ресурси для подолання життєвих криз. Сучасна практична соціальна робота розвивається на основі науково обґрунтованих підходів, засади яких почали формуватися ще на початку ХХ ст., і потребує належної професійної підготовки.

У суспільному житті більшості країн світу соціальні працівники відіграють важливу роль у плануванні, реалізації, оцінюванні та науковому вивченні соціальних програм, розрахованих на підтримку найрізноманітніших груп населення. У своєму розвитку соціальна робота набуватиме сутнісних ознак технології сприяння формуванню, здійсненню і реабілітації життєвих сил людини [1].

Сфера компетенції соціальної роботи у різних країнах має свої межі та особливості. Це зумовлено культурними, історичними традиціями надання суспільної допомоги, політико-ідеологічними поглядами на роль соціальних служб і соціальних працівників у суспільстві. Наприклад, у Великобританії до соціальної роботи не належать робота з молоддю і робота у громаді. А соціальний працівник може бути бакалавром психології і магістром соціальної роботи або бакалавром соціальної роботи і магістром ділового управління.

У Франції соціальну роботу здійснюють працівники служби пробації (нагляду за правопорушниками, за місцем їх проживання), експерти із спеціальної освіти, дошкільні вчителі, персонал

дитячих садків, медико-психологічні працівники, асистенти соціальних служб, сімейні консультанти, соціальні аніматори. Координує цю роботу Міністерство соціальних справ і національної солідарності.

У США організація соціальної роботи має у своїй основі “медичну модель”, що зумовлює її спрямованість на “лікування”, клієнтів, надання терапевтичних соціальних послуг. Американці розглядають соціальну роботу як професійну діяльність щодо надання допомоги індивідам, групам, громадам, результатом якої є підвищення або відновлення їх здатності до соціального функціонування та створення сприятливих для цього умов [1].

В Україні соціальна робота тісно пов’язана із соціальним захистом і соціальною педагогікою. Тому її часто розглядають як комплекс соціально-побутової, медико-соціальної, соціально-правової, соціально-педагогічної допомоги, спрямованої на задоволення різноманітних потреб громадян, груп.

Важливим моментом у роботі районного або сільського ЦСССДМ є вивчення і застосування в роботі європейського досвіду соціальних послуг у сільській місцевості. Вивчено позиції Європейського Союзу щодо розвитку соціальних послуг у сільській місцевості. Насамперед зазначимо, що політика Європейського Союзу щодо розвитку сільської місцевості зазнала істотних змін з моменту вступу до нього південних європейських країн у 1980-х роках [2; 3]. У таких документах, як Cork Declaration 1996 та Agenda 2000, було проголошено ідею розвитку сільської місцевості, децентралізації політичної влади та соціальної єдності [4; 5]. Головним інструментом у досягненні змін є Програма Регіонального Розвитку, а саме: LEADER+, що досліджує розвиток сфери соціальних послуг, інфраструктури сільської місцевості та залучення молодих фахівців до розвитку сільської економіки. Європейський Фонд Регіонального Розвитку (ERDF) фінансує спеціальний проект, головною метою якого є міжнародний обмін ідеями, методами та досвідом надання соціальних послуг у віддалені та сільські області Шотландії, Швеції, Ісландії та Фінляндії.

Одним із найголовніших питань соціального обслуговування в сільській місцевості в багатьох європейських країнах є догляд за людьми похилого віку. За даними дослідження “Основні соціальні послуги в сільській місцевості”, що було проведено 2005 р., найменш розвинуто систему соціальних послуг у сільській

місцевості в Румунії. У селах цієї країни людям похилого віку соціальні послуги майже не надаються.

На противагу східноєвропейським країнам, у інших країнах Європи (Австрія, Бельгія, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Ірландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Іспанія, Швеція, Великобританія, Ісландія та Норвегія) головна мета соціальної роботи з людьми похилого віку полягає в тому, щоб забезпечити їхню автономію, незалежність і проживання у власному помешканні, доки це є можливо.

У сільській місцевості Західних островів Шотландії налічується близько 3 тис. мешканців, 67 з яких потребують допомоги вдома.

На Ірландських Західних островах спостерігається схожа ситуація. Тут доволі сильно розвинута волонтерська діяльність і зв'язки у громаді, тому люди похилого віку проживають у своїх сім'ях.

Головним постачальником послуг за місцем проживання в сільській місцевості Ісландії, Фінляндії, Норвегії та Португалії є місцева влада. У Фінляндії люди у віддалених сільських районах (особливо на сході країни) нещодавно розпочали практику лобювання інтересів людей, які перебувають у складних життєвих обставинах, задля забезпечення їх необхідними послугами. Лобювання інтересів жителів сіл стало можливим завдяки створенню сільських асоціацій.

У Португалії державні організації взагалі не надають послуг людям похилого віку. Для цієї групи населення послуги (гарячі обіди, гігієнічна допомога та прибирання помешкання) організовані переважно благодійними організаціями. За ці послуги необхідно внести невелику плату. Для забезпечення соціального захисту дітей сільської місцевості соціальні послуги надаються місцевою радою, місцевою соціальною службою захисту та благодійними організаціями. Потреби дітей, які не можуть перебувати зі своєю сім'єю через смерть батька, насильство, забезпечуються будинком для дітей, дитячими кімнатами, дитячими садками, службою для кризових дітей, позакласною діяльністю та службами соціального захисту, розташованими у школах [1, с. 11–12].

У шотландських сільських районах місцева влада впровадила у практику подальший спосіб зниження собівартості соціальних послуг. Державні, приватні та волонтерські організації, що надають різні соціальні послуги для різних категорій клієнтів, локалізуються в одній будівлі, мають спільний штат працівників і спільний транспорт. Створюється щось на зразок місцевого

диспансеру. Для клієнтів локалізація різних служб в одному місці має спростити доступ до необхідних послуг. Але, як зазначають дослідники, для деяких клієнтів, наприклад, споживачів ін'єкційних наркотичних речовин, таке розміщення служб порушує принцип конфіденційності [6, с. 31].

Шотландське та ірландське сільське населення, яке проживає на островах, має ще більші проблеми з транспортом, ніж сільське населення на материку: цих територій можна дістатися тільки літаком або на поромі. Ці труднощі згуртовують односельчан і сприяють розвитку сільської громади. У громаді створюються товариства та спілки, які надають соціальні послуги. Наприклад, на островах діють клуби для молоді, людей похилого віку, матерів із маленькими дітьми.

У Фінляндії, щоб дістатися лікарень, люди похилого віку користуються послугами таксі, оплачуючи частину вартості проїзду. У відповідь на цю проблему муніципалітети почали організовувати транспортні послуги для старших людей, які становлять собою груповий транспорт. Ця послуга не є безкоштовною. Вартість проїзду така сама, як у міському транспорті.

Для порівняння досвіду роботи соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді в Україні та зарубіжних країнах, доцільно проаналізувати роботу цих органів на прикладі конкретного населеного пункту чи району. Так, з перспективного плану роботи Ружинського районного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Житомирської області на 2012 р., убачається, що на 2012 рік основна мета діяльності Ружинського районного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді полягала у створенні соціальних умов для життєдіяльності, гармонійного та різнобічного розвитку дітей і молоді, захисту їх конституційних прав, свобод і законних інтересів, задоволення культурних і духовних потреб. Відповідно до основної мети діяльності, Ружинський районний центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді 2011 р. працював за пріоритетними напрямками діяльності, затвердженими Міністерством у справах сім'ї, молоді та спорту. Станом на 20 грудня 2011 р. у районі працюють один районний та один сільський центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у селах та селищах області.

Згідно з Типовою структурою і штатами у системі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді району мають працювати 10 спеціалістів. Станом на 20 грудня 2011 р., згідно з діючим штатним розкладом, у центрі соціальних служб для сім'ї,

дітей та молоді затверджено 4,5 штатні одиниці, а працюють 3,5 штатних одиниць. Районні центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді забезпечені комп'ютерною технікою, здійснено підключення до електронної пошти та мережі Інтернет, що дає змогу працювати у програмно-інформаційному комплексі "ЦСССДМ" у режимі он-лайн. Систематично здійснюється аналіз результативних показників діяльності центрів СССДМ. Відбувається подальший процес уніфікації спеціалізованих формувань, внаслідок чого припинена робота консультативних пунктів, формувань, які дублювали роботу спеціалізованих служб і формувань та положення, що не затверджені Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту.

При центрі СССДМ діють: консультативні пункти при пологових будинках та відділеннях, жіночих консультаціях; мобільний консультативний пункт соціальної роботи; одна школа волонтерів.

На території району створено сім прийомних сімей, в яких влаштовано 13 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: сім'я Комісарчук – с. Чорнорудка, сім'я Лавренчук-Гардига – с. Городок, сім'я Пузир – с. Прибережне, сім'я Нікітенко – с. Огіївка, сім'я Табачук – с. Ягнятин, сім'я Гуляс – с. Мовчанівка, сім'я Заєць Л. М. – с. Огіївка. Для цих діток чужі люди стали мамою і татом. Прийомні батьки з повною відповідальністю ставляться до виконання своїх обов'язків, а головне – вони створили для обездолених дітей сім'ї, в яких панує любов, затишок та благополуччя. За кожною сім'єю цієї категорії здійснюється соціальний супровід, у ході якого як прийомні батьки, так і діти отримують послуги різної спрямованості: юридичні, психологічні, педагогічні, медичні та ін. Прийомні батьки, опікуни та піклувальники створили належні умови для виховання, розумового та фізичного розвитку своїх підопічних [2, с. 3].

На території району проживають 36 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які виховуються в сім'ях опікунів, піклувальників. З них 22 дитини шкільного віку навчаються в загальноосвітніх школах району. Семеро дітей дошкільного віку виховуються в сім'ях опікунів. П'ятеро з них відвідують дошкільні навчальні заклади. У с. Зарудинці двоє дітей не відвідують дитячий заклад, оскільки їм ще не має трьох років. Ситуація перебування дітей у таких сім'ях – під контролем у членів виконкому сільських рад, працівників служби у справах дітей Ружинської державної адміністрації та

Житомирської області працівників центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді [2, с. 4].

Під час обстежень було виявлено, що у Вільнопіллі та Бистрику є дві сім'ї, які опинились у складних життєвих обставинах. Ці сім'ї перебувають під контролем у службі та дирекції школи. З ними проведена роз'яснювальна робота.

Працівники служби тісно співпрацюють з головами та секретарями сільських рад. Тому питання про умови утримання, навчання та виховання дітей у сім'ях опікунів, піклувальників, прийомних сім'ях, а також сімей, які опинились у складних життєвих обставинах, постійно перебувають на контролі у службі у справах дітей району [2, с. 5].

ЦСССДМ Ружинського району здійснює цілеспрямовану соціальну роботу і на селі. Так, згідно з наказом "Про створення філії Ружинського районного ЦСССДМ у с. Білилівка" від 29 травня 2008 р. № 3-к, прийнятого Ружинським районним ЦСССДМ, функціонує Білилівський сільський центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Цей заклад надає соціальні послуги сім'ям, дітям та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують допомоги.

2006 року, коли в Україні вже активно запроваджувались сімейні форми виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, директор сільського Центру провела індивідуальну роботу з молодою сім'єю, яка, на жаль, не може мати власних дітей. Молода жінка опікувалася рідною сестрою після смерті їх матері, отже, мала досвід виховання дітей. На пропозицію створити прийомну сім'ю подружжя погодилося без вагань.

Після навчання, проведеного в обласному Центрі у листопаді 2006 р., створено прийомну сім'ю, в яку було передано на виховання хлопчика Андрійка двох років, котрий того часу проживав в одному із сіл району, а після смерті матері тимчасово перебував у дитячому відділенні Ружинської центральної районної лікарні. Це була перша прийомна сім'я, створена у Ружинському районі [2, с. 8].

Прийомна сім'я перебувала під супроводом соціального працівника в особі директора сільського Центру. У цій родині вона – завжди бажаний гість, помічник і порадник. За три роки спільної роботи батьків і соціального працівника в житті Андрійка відбулось багато позитивних змін. Він відвідує дитячий садок, зростає жвавим, допитливим і кмітливим хлопчиком. Не обходиться і без проблем: ще даються взнаки психологічні травми,

пережиті дитиною в минулому. Хлопчик гіперактивний, іноді нервовий, неспокійний.

Батьки завжди консультуються із соціальним працівником, коли щось у поведінці Андрійка викликає їх занепокоєння.

У селі проживає двоє ВІЛ-інфікованих, дві особи, які повернулися з місць позбавлення волі, та невелика кількість підлітків, які інколи вживають наркотики. Ці люди, зокрема ВІЛ-інфіковані, не стигматизовані. Більш того, про свій статус передусім вони повідомили соціальному та медичним працівникам, які не розголошують їх таємницю серед жителів села. Підлітків, які вживають наркотики, виявляють під час рейдів у вечірній час біля сільського Будинку культури та в інших місцях масового зібрання молоді.

Зазначеним особам надаються соціально-медичні, юридичні, інформаційні та інші послуги з питань необхідності отримання АРВ-терапії, шкідливості вживання наркотиків, ведення здорового способу життя, з питань відповідальності за зберігання та збут наркотиків тощо.

Для попередження раннього соціального сирітства та формування відповідального батьківства на базі лікарської амбулаторії загальної практики сімейної медицини працює Школа молоді мами, в якій майбутні мами і татусі отримують необхідну інформацію з широкого кола питань: від зачаття дитини до її народження, про необхідність здорового способу життя батьків для народження здорової дитини, виховання дитини в перші роки життя, захист трудових прав вагітних жінок, соціальні виплати по догляду за дітьми та ін.

Заняття Школи молоді мами двічі на місяць проводить директор сільського Центру спільно з медичними працівниками лікарської амбулаторії загальної практики сімейної медицини. Молоді жінки, які чекають народження першої дитини, із задоволенням відвідують заняття, адже у них виникає безліч запитань. Інколи заняття відвідують не тільки майбутні мами, а й батьки.

У селі існує школа волонтерів, у якій уже пройшли навчання 13 підлітків. Школі допомагають у роботі вісім волонтерів, які працюють. Медичні працівники, дільничний інспектор, працівники сільської ради, педагоги здійснюють соціальне інспектування та соціальний супровід сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, проводять рейди, групові заходи в загальноосвітній школі, виступають в учнівських і батьківських колективах.

З участю волонтерів-підлітків проводяться вуличні ігротеки в період літніх канікул, акції до Всесвітнього дня боротьби зі СНІДом, Міжнародного дня боротьби з наркоманією, бесіди з профілактики негативних явищ в учнівських колективах, надається допомога ветеранам Великої Вітчизняної війни, доглядаються братські могили та ін.

Директор сільського Центру частий гість і в сільському Будинку культури, адже дуже важливо бути в курсі справ молоді, знати, чим вона живе, для того, щоб організувати її змістовне дозвілля з метою пропаганди здорового способу життя.

Для запобігання дитячій бездоглядності, протягом року проводяться вуличні рейди спільно з громадською комісією, створеною при виконкомі сільради. Такі комісії створюються в кожній сільській раді району з метою організації роботи щодо запобігання бездоглядності, правопорушень серед неповнолітніх, виховного впливу на них та їх батьків, здійснення на відповідній території профілактичних заходів, виявлення та усунення причин, що спричиняють негативні вияви у дитячому середовищі.

При сільраді діє опікунська рада, тому діти-сироти та діти, які позбавлені піклування батьків, не залишаються напризволяще. Таких дітей наразі п'ятеро. Триває постійна робота над підготовкою нових кандидатів у прийомні батьки, які зможуть потурбуватись про дітей-сиріт. Директор сільського Центру проводить щодо цього інформаційну кампанію: виступає на батьківських зборах у загальноосвітній школі, бере участь в організації засідань круглих столів у сільраді, проводить індивідуальні бесіди з сім'ями.

Дякуючи адміністрації школи та її педагогічному колективу, директор сільського Центру може проводити бесіди, тренінги, відеолекторії, соціопитування, акції з метою поширення соціальних програм із профілактики негативних явищ у молодіжному середовищі.

Дуже часто співпраця з учителями допомагає вчасно виявити сім'ю, яка опинилась у складних життєвих обставинах. Саме вчителі частіше спілкуються з батьками, з дітьми, знають обставини, стосунки в сім'ї, умови проживання.

Основний напрям діяльності Центру – це робота з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах. До банку даних занесено 14 таких сімей, четверо з них перебувають під соціальним супроводом, їм надаються соціально-педагогічні, соціально-медичні, юридичні, психологічні та інформаційні послуги. Батьки, які неналежним чином виконують батьківські обов'язки, також запрошуються на засідання виконкому сільської ради,

організовується відвідування сімей медичними працівниками, у разі необхідності дільничним інспектором, педагогами.

Не варто приховувати, що на початку до роботи сільського соціального працівника ставилися насторожено. Нині збільшується число звернень від людей з різних проблем і відчувається, що робота соціального працівника потрібна людям. 2011 року до центру звернулось 65 осіб, а це майже вдвічі більше, ніж 2010 р. Зрозуміло, що силами одного працівника допомогти всім людям важко, але сподіватися на це потрібно, адже є надійні помічники.

Поряд із справами, у яких є певні успіхи, є ціла низка проблем, над якими директор систематично працює. Насамперед, це робота з батьками, пошук нових форм і методів, завдяки яким можна справити позитивний вплив на сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах, допомогти у соціалізації дітей, які виховуються у скрутних умовах. А допомагають в цьому надійні консультанти – спеціалісти районного Центру. Та і директор сільського Центру регулярно буває на апаратних нарадах і навчаннях у районному Центрі.

Таким чином, міжнародний досвід пропонує різні моделі надання соціальних послуг на рівні територіальних громад – створення сільських асоціацій, розвиток волонтерського руху, залучення до процесу надання послуг аутич-організації, поштову службу, приватні та благодійні організації, розвиток зв'язків у громаді та об'єднання приватних і волонтерських організацій в єдиний центр надання соціальних послуг різного спрямування для різних категорій клієнтів. Подібні моделі надання соціальних послуг у сільській місцевості дають змогу запобігти проблемам соціального виключення та еміграції. Однак слід взяти до уваги, що для багатьох країн Європи проблемою в розвитку системи соціального обслуговування в сільській місцевості залишається відсутність якісної транспортної мережі та інфраструктури села.

Отже, соціальна робота є сферою гуманітарної діяльності людини. Вона відрізняється від філантропії (благодійництва) та інших видів діяльності, зорієнтованих на допомогу у розв'язанні проблем окремої людини чи групи людей, розвиток у них техніки подолання труднощів і вироблення навичок самопомоги. Сфера соціального обслуговування населення у суспільному житті України посідає важливе місце. Проте ця галузь і досі продовжує залишатися малопрофесійною, у ній недостатньо людей із спеціальною освітою.

Обов'язковим принципом у соціальній роботі має бути дотримання соціальної справедливості та прав людини. Світова сучасна практика слідує з того, що клієнт не має потрапляти в цілковиту залежність від соціального працівника, а стосунки між ними мають бути узгодженими та партнерськими. Негативно позначаються на практиці соціальної роботи розпорошеність соціального захисту між різними відомствами. Звідси – відсутність скоординованих дій. Соціальні служби в Україні поволі змінюються, їх стає все більше, вони урізноманітнюються. Крім того, у кожному обласному й районному центрі діє мережа державних і недержавних організацій, що надають соціальні послуги, але їх діяльність також потребує організаційного, правового та кадрового розвитку. На нашу думку, щоб соціальна робота розвивалась в Україні, необхідно запозичувати зарубіжний досвід соціальної роботи щодо виховання дітей у прийомних сім'ях.

Список використаних джерел

1. Корнюшина Р. Зарубежный опыт социальной работы / Корнюшина Р. – Владивосток : Дальневосточный ун-тет, 2004. – 85 с.
2. Драчук Т. Дітей в прийомних сім'ях добре виховують / Т. Драчук // Ружинська земля. – 2011. – 12 с.
3. Про затвердження положення про прийомну сім'ю : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квіт. 2002 р. № 564 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/203-2007-п>
4. Волинець Л. С. Права дитини в Україні: проблеми та перспективи / Волинець Л. С. – К. : Логос, 2000. – 74 с.
5. Карпенко О. Г. Професійне становлення соціального працівника : навч.-метод. посіб. / Карпенко О. Г. – К. : ДЦССМ, 2004. – 164 с.
6. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки / Савчин М. В. – К. : Україна. Віта, 1996. – 130 с.